

SZTÁLINI TERROR – AMERIKAI SZEMMEL

J. Arch Getty:

A nagy tisztogatások eredete

*(Origins of the Great Purges
Cambridge University Press: 1988.)*

A történettudomány örökös problémája, hogy hozzászólhatnak-e alkotó módon egy témához olyanok, akik származásuk vagy lakóhelyük miatt nem tartozhatnak az adott terület legalaposabb ismerői közé. Minek nagyobb a jelentősége: a bennszülött kutató anyanyelvi szintű nyelvtudásának, gyermekkortól fogva megszerzett ismereteinek, élményeinek vagy a kívülálló másféle nézőpontjának, előítéletmentességének.

A sztálini terror problematikájához Közép-Európában, de talán még Nyugat-Európában is nagyon nehéz előítéletmentesen, elfogulatlan és racionális vizsgálódások alapján hozzászólni. Sokan ezt lehetetlennek ítélik, mondván, hogy egy alapvetően irracionális kort, irracionális magatartást nem is szabad racionális módszerekkel magyarázni.

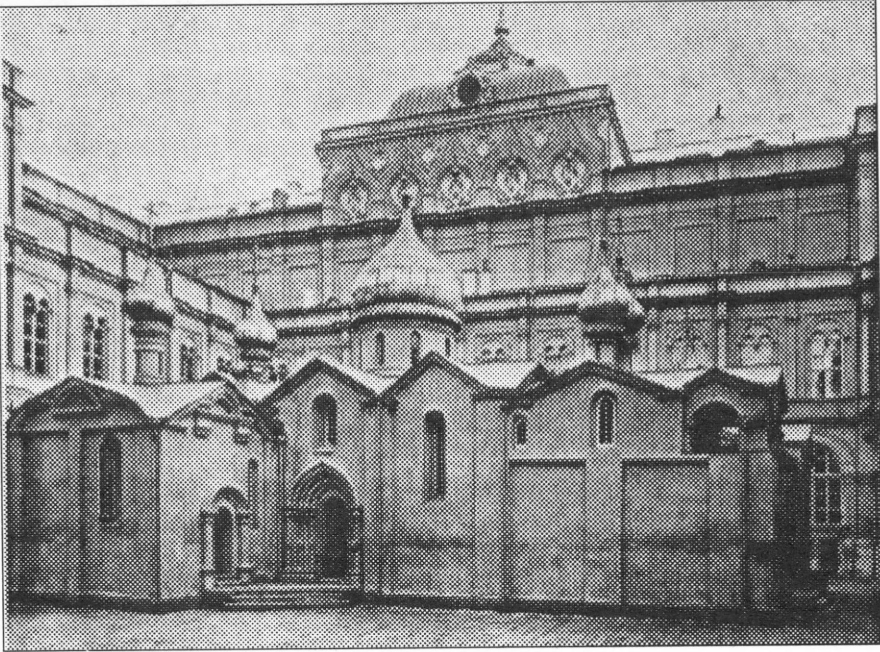
Arch J. Getty amerikai kutató. Véleménye szerint a sztálini terror problémája ma sincsen tisztázva, s ennek egyik fő oka a téma érzelmi túlfűtöttsége. A Szovjetunióról szóló történetírásban nincsen hagyománya a felelősségteljes forráskritikának. Sokan névtelenül publikált, szamizdat műveket elsődleges forrásként kezelnek. Az emigráns emlékiratok, a meghurcoltak vagy a disszidált egykori főnökök vallomásai pedig nem történelmi források: márpedig a korszak történetének eddigi feldolgozásai jórészt ezekre épülnek. Az emigránsok általában részrehajlók, sok esetben felnagyítják saját szerepüket, vagy utólag próbálják igazolni önmagukat. A szerzők pedig a legtöbb esetben másodvonalbeli emberek, kivéve

talán Trockijt, aki azonban mexikói emigrációjában nyilván kívül maradt az események fő vonalán. Szolzsenyicin Nobel-díjas gyönyörű GULAG-regénye pedig kiváló irodalmi mű, de történelmi forrásértéke már kétséges, az ő számára ugyanis nincs különbség a terror okai között: minden rossz oka végsősoron az orosz lélek elfojtása. A legjobbnak Getty még Roj Medvegyev: Ítéljen a történelem című művét tartja, de Medvegyev sem vett részt a legfontosabb eseményekben. Getty tehát gyökeresen új hozzáállást hirdet: itt az ideje, hogy a korszak feldolgozását forrásokra alapozva, racionális megfontolások alapján végezzük el. Getty hisz abban, hogy a szovjet történelemnek ebben a brutális korszakában is alapvetően racionális törvények uralkodtak, mégha ezek kimenetele szörnyű népirtás is lett.

Getty csak az elégtelen, de azért használható forrásbázisra hajlandó támaszkodni, ezen belül is főként a németek által megszerzett és Nyugaton publikált szmolenszki archívumra. Maga is elismeri, hogy következtetései ezáltal hiányosak vagy nem elég megalapozottak lehetnek, de ez még mindig jobb, mint az érzelmileg túlfűtött és történelmi szempontból megbízhatatlan memoárirodalom. A sztálini korszak racionális megértését – ha ez egyáltalán lehetséges – az alapfogalmak tisztázásával kell kezdeni, megszabadítva azokat a későbbi értelmezésektől, az utólag ráerőltetett jelentésektől.

A legfontosabb tisztázandó fogalom természetesen a címben is említett tisztogatás (csisztká), amelyet utólag mindenki hajlamos a sztálini korszak rémteteivel azonosítani. Eredetileg azonban a szónak nem ilyen véres volt a jelentése: csak a pártból való kizárásokat értették alatta, amelyek a harmincas évek közepe előtt nem feltétlenül vontak maguk után bármiféle megtorlást. Időről-időre ismétlődtek és alapvető szerepük volt

X.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

abban, hogy a párt működőképessége úgy-ahogy fennmaradt. A sztálini bolsevik párt ugyanis nem valamiféle – totalitáriánus államhoz illő – jól szervezett és engedelmes bürokratikus gépezet volt, hanem kusza, ellenőrizhetetlen módon kapcsolódó, fegyelmetlen alapszervezetek összessége, amelyek saját tagjaik nyilvánartását sem tudták megfelelően elvégezni. A tagnyilvántartásokban kaotikus állapotok uralkodtak, a meghalt párttagok tagkönyveit némely esetben rokonok örökölték. A tisztogatások kezdetben ezeket az állapotokat voltak hivatva megszüntetni, ennek megfelelően a kizárások többségét 1933 előtt nem politikai okokkal indokolták, hanem olyasfajta vádakkal, mint részegeskedés (volt olyan hely, ahol a kizárások 37%-át indokolták ezzel!), karrierizmus vagy passzivitás. Fordulópontnak az 1933-as tisztogatás tekinthető, ahol már a politikai indokok domináltak. A vezetés ennek megfelelően ki is fejezte aggodalmát a baloldali túlkapások veszélye miatt, és ez a figyelmeztetés feltehetően őszinte szándékú volt, amit az is mutat, hogy első ízben ekkor írták elő a pártonkívüliek kötelező részvételét a meghallgatásokon. Mindenesetre a cél most sem a régi bolsevik gárda kiirtása volt: a statisztikák szerint a kizártak többsége 1929-ben vagy még később lépett be a pártba. A legnépesebb kategória a passzivitásért kizárt egyszerű párttagoké, bár a tisztogatás eredetileg inkább a középkaderekre volt hivatva lesújtani. Ekkor derült fény teljes egészében a már említett nyilvánartásbeli káoszra: Rudzutak KB-tag szerint 10 körzetben (rajon) összesen 56 ezer 500 „holt lelket” találtak. A baljós felismerések nyomán döntést hoztak egy „hitelesítési kampány” (proverka) elindításáról, a tagfelvétel egyidejű befagyasztása mellett. A Malenkov és Jezsov irányításával megkezdett akció eredetileg nem politikai célzatú volt, csupán az áttekinthetetlen helyzetet akarta orvosolni, „bolsevik rendet kell tartani” jelszóval. Maga Sztálin sem mutatkozott ebben a kérdésben keményvonalasnak vagy kérlelhetetlennek, inkább liberálisan és

engedékenyen viselkedett, különösen a körzeti párttitkárok ügyeiben. Az 1935 májusában elindított hitelesítési akció tehát még nem tekinthető boszorkányüldözésnek: valós problémákat tárt fel, de megbuktatta a helyi szinten megnyilvánuló bürokratikus tehetetlenség. Ezt felismerve a KB egy második tisztogatási kampányt rendelt el, amelyet 1935 telére végre is hajtottak. Ezt a második tisztogatási kampányt eredetileg a tagnyilvántartási dokumentumok felülvizsgálatának szánták, valójában azonban az elégedetlenség levezetésének eszköze lett, a hiányosságok és a bürokrácia elleni kritika fórumává vált. A kizárások aránya országosan átlagban körülbelül 9% volt, indokként általában nem ideológiai természetű kifogásokat említettek, hanem italozást vagy korrupciót. Egy vád azonban soha nem volt elég indok a kizáráshoz, kérdés természetesen, hogy azért-e, mert egy vád alapján még nem lehetett valakit a pártból eltávolítani, vagy inkább azért, mert ha egyszer valakit bűnössé nyilvánítottak, akkor minden létező vádat felhozhat ellene. A hozzáférhető iratanyag alapján el kell vetni azt az állítást, hogy a kizárások 1935-ben főként a régi bolsevik gárda eltávolítását célozták. A szmolenszki körzetben például a kizárások nagyobb része az újsütetű párttagokat sújtotta.

Jezsov szerint az akció erősítette a pártfegyelmet, de alapvetően nem volt sikeres. A kudarcot főként azzal indokolták, hogy az alapszervezetek még nem értették meg a fegyelem állandó fokozásának szükségességét, éberségük még nem áll a kívánatos szinten. A később oly félelmetessé vált éberségi kampány azonban itt még nem a bűnbakkeresést jelentette, csupán a párttagnyilvántartások rendbehozásának szükségességét. Így a hitelesítési kampány társműveleteként elrendelt 1936-os tagkönyvcserre sem az éberség fokozását szolgálta, amit az is mutat, hogy a kizárások aránya itt 1–2% volt.

Az 1933–36-os éberségi és tisztogatási kampányok tehát nem tekinthetők a sztálini korszak hisztérikus terrorja meg-

nyilvánulásainak. Alapvetően a párt zűrzavaros és tehetetlen politikai hálózatának áttekinthetőbbé tételét szolgálták, amelyhez a Központi Bizottság az egyszerű párttagokat hívta szövetségessül. Miután az 1933–36 közötti kampányok nem értek célt, a pártvezetés radikálisabb változásokat követelt.

A helyzetet tovább súlyosbította a Kirov-gyilkosság, amelyet sokan a nagy tisztogatások ürügyének tekintenek, amelyet Sztálin ördögi intrikával agyalt ki népszerű és liberális ellenfelének eltávolítására. Getty minden részletében vitatja ezt a képet. Ha Kirov Sztálin ellenfele lett volna, akkor nehéz lenne megmagyarázni, miként válhatott belőle leningrádi párttitkár. Az sem bizonyítható, hogy Kirov és Zsdanov szövetségesek voltak, és Kirov meggyilkolása valódi elégedetlenséget tükrözött. Lehet, hogy a rendőrség valóban benne volt a merényletben, de ez még nem feltétlenül jelenti Sztálin személyes részvételét is.

A Kirov-gyilkosság a jelek szerint váratlanul érte a vezetést, amely nem használta ki a merényletet közvetlenül követő felzúdulási hullámot. A megtorlás nagyrészt vaktában történt, a gyilkosság nyomán bevezetett rendkívüli intézkedések pedig az adott helyzetben nem minősíthetők szokatlannak. A véletlenszerű megtorló akciók 1935 nyarára meg is szűntek, a tömegterror pedig 1936 közepén tört ki. Emellett Sztálinnak a merényletben való részvételére utaló anyagok jórészt megbízhatatlanok vagy másodkézből valók, nagyobb részük a hidegháború időszakából származik. Magát a Sztálin részvételére utaló vádat először Alekszander Orlov, Nyugatra emigrált volt KGB-tiszt írta le 1953-ban, de olyan személyek, mint Trockij, Hruscsov vagy a neves szovjetológus, Ulam soha nem adtak hitelt ennek a vádnak. Az ügyet végülis 1936-ban, 18 hónappal a merénylet után újították fel. Az ekkor kezdődött időszak, a „Jezsovcsina” volt a valódi tömegterror időszaka. Maga Jezsov Zsdanovval együtt a bürokrácia ellenfele volt, bár vele ellentétben nem sokra becsülte az oktatás szerepét, viselkedését pedig hangsúlyo-

zotta a polgárháborús időkre emlékeztető puritán szokások jellemezték. 1936 közepét követően azonban a fő ellenség már nem a bürokrata pártkáder lett, hanem a trockista. 1936 júliusában keltezték azt a belső használatra szánt központi bizottsági körlevelet, amely szerint a régi ellenzék a termelési sikerek miatt politikailag reménytelen helyzetbe került, ezért fő eszköze ezentúl a terror lesz. Jezsov pedig meghirdette e jelszót: „A jelen körülmények között minden bolseviktól elválaszthatatlan kell hogy legyen az a képesség, hogy felfedje a párt ellenségeit, bármilyen ügyesen is álcázzák magukat.” Bár az ellenségkép megrajzolása kétségkívül a hisztériakeltés eszköze volt, meg kell jegyezni, hogy Trockijnak valószínűleg tényleg volt ellenzéki szervezete a Szovjetunióban, amellyel összekötők útján levelezett. A belpolitikai helyzetet pedig még drámaibbá tette az, hogy 1936. szeptember 23-án robbanás történt a szibériai Kemerovo bányában, másodízben kilenc hónap alatt. Három nap múlva Jagoda, az NKVD addigi vezetője hírközlési népbiztos, Jezsov pedig az NKVD elnöke lett. A szokásos magyarázat szerint Jagoda bukását az okozta, hogy nem lett volna hajlandó Buharin vallatására, Sztálin fő célja pedig a liberális pártellenzék likvidálása volt. Ennek ellentmondani látszik az, hogy semmi jele nem volt egy esetleges pártellenzék létének. A teljes igazságot valószínűleg soha nem fogjuk megtudni. Sztálin feltehetően maga is habozott, határozatlan volt. Ettől a ponttól kezdve azonban már egyre csökken a racionális megfontolások szerepe, a politikai erőszak saját logikája szerint folyt tovább. A válság az 1937-es évben tetőzött, amikor több radikális áramlat találkozása hozta létre a nagyarányú politikai felfordulást.

Az újabb, minden eddiginél véresebb tisztogatások sorát a Központi Bizottság 1937 februári plénuma nyitotta meg. Itt vádolták meg Buharint és Rikovot, Zsdanov pedig bírálta a párton belüli demokratizmus hiányát. Sztálin csatlakozott Zsdanov kritikájához, egyszersmind óvott a trockisták elleni mértéktelen

megtorlástól. A fő téma tehát nem az ellenség, hanem az apparátusban uralkodó zűrzavar, bürokrácia és hatalmi visszaélések voltak. Ugyanakkor azt is bejelentették, hogy a párt immár nem óhajt közvetlenül foglalkozni a gazdaság ügyeivel, hanem a jövőben a kéaderképzésre koncentrálni. A plénum erős hatást gyakorolt az egyszerű párttagok tömegeire, napirenden voltak a kritikuss felszólalások, több helyi vezetőt leváltottak. A plénum nyomán elszabadultak a kedélyek, helyi szinten az addig jobbára visszafojtott kritika most egyszerre zúdult a pártvezetésre, ami Sztálint is megzavarta.

Az 1937 közepétől uralkodó teljes felfordulás tehát két korábbi radikális irányzat találkozásának eredménye volt: Zsdanov megújulási kampányáé, amely alapvetően a pártbürokrácia ellen irányult, és Jezsov ellenségvadászataé. Az antibürokratikus populizmus és a rendőrségi terror találkozása olyan örvényt teremtett, amelyben bürokraták és egyszerű polgárok milliói süllyedtek el. A Jezsovcsináról szóló adatok a korábbiaknál is hiányosabbak, így Getty csak körvonalak felrajzolására vállalkozik. A terror főként a korábbi ellenzékiet és a gazdasági szakembereket sújtotta. Trockij szerint 1937 végére minden körzeti párttitkárt elmozdítottak. A felmentések és szabadonbocsátások száma kevés volt, mert senki nem szeretett volna gyengekezűnek mutatkozni. A „károkozás” vádjá formálisan sok esetben igaz volt, mert a hiánygazdaság körülményei közt minden gazdasági vezető rákényszerült a spekulációra, a törvénytelen adásvételi ügyletekre. A Jezsovcsina nyíltan feltárta a pártközpont és a helyi pártszervek közti feszültséget és hatalmas pusztítást végzett a pártvezetők soraiban. Ezt időnként maguk a pártvezetők is súlyosbították. Egyikük nyíltan beismerte: „Minél több embert próbáltunk meg kizárni a pártból. Ezzel egyetlen célunk volt: legyen minél több elkeseredett ember, aki aztán a mi szövetségünk lesz.” Ugyanakkor nem igaz az a vád, hogy a fő cél a régi bolsevik vezérek likvidálása volt. Abból a 127 bolsevik vezetőből, akik még az októberi forra-

dalom alatt léptek a párt szolgálatába, a Jezsovcsina 38-ra sújtott le. Ezekben is a bukás oka inkább az volt, hogy a régi bolsevikok nagy valószínűséggel töltötték be vezető pozíciókat, ami a tisztogatás jó célpontjaivá tette őket. A gazdasági szakértők és a helyi szintű apparátusi tagok tömeges likvidálása azt mutatja, hogy a Jezsovcsinát az 1929-32-es „kulturális forradalom” készítette elő.

A Jezsovcsina terrorja ugyanakkor egyenetlen és koordinálatlan volt. Egyik nap valakit vezető pozícióba neveztek ki, majd másnap letartóztatták. Akinek sikerült elköltöznie, az sokszor háborítatlanul élhetett új lakóhelyén. Moszkva bírálta a káoszt és a szervezetlenséget, ugyanakkor változatlanul az ellenségek elleni harcra buzdított és nem próbálta megállítani azt a terrort, amelyet nem maga idézett elő. Sztálin főként arra ügyelt, hogy az NKVD-kultusz ne terjedjen el túlságosan. Közéleti szereplésében több alkalommal látványosan mellőzte a rendőrséget és az NKVD-t, míg végül 1938 májusában Jezsovot a víziszállítási népbiztosává nevezte ki. Nyilvánosan utoljára 1939. január 22-én látták. A fordulópont az 1938 januári központi bizottsági plénum volt. A sajtó már korábban is támogatta a „hamis éberséget”, a „szívtelen, bürokratikus hozzáállást.” Sztálin a tömeges tisztogatások leállítását úgy hajtotta végre, hogy eközben az NKVD tekintélyének megőrzésére törekedett. Amikor Berija vette át a vezetést, szabadon engedték azokat, akik még nem írták alá vallomásukat. Berija emberei kerültek Jezsov embereinek helyére, a börtönökben azonnal észrevehetően javult a bánásmód. Sztálin mindazonáltal az 1933-36-os tisztogatásokat nem ítélte el, ellenében Zsdanovval, aki szerint a tisztogatás maga rossz gondolat, amit a későbbiekben töröltek is a párt alapszabályai közül. A Jezsovcsina viszont Zsdanov szerint sikeres volt.

A tisztogatások legfontosabb kiváltó oka tehát Getty szerint az antibürokratikus kampány és az ellenségekkel kapcsolatos hisztéria szerencsétlen találkozása volt

1937-ben. Mi volt azonban a létrehozója annak a bürokratikus apparátusnak, amelyet a meg-megújuló antibürokratikus kampányok sem tudtak megfegyelmezni? A válasz a Szovjetunió általános állapotában rejlik. Az ország elmaradott helyzete, a rossz szállítási, hírközlési és művelődési lehetőségek, nem utolsósorban pedig a képzett káderek szinte teljes hiánya miatt az országban csak olyan nagyfokú hatalommegosztással járó struktúrát lehetett létrehozni, ahol a helyi főnökök befolyása csak nehezen korlátozható. A párttitkárokból szűkségszerűen autokratákat kellett csinálni, akiket sem a központ, sem a párttagság nem tudott hatékonyan kordában tartani. A központ ezen állandó kampányok meghirdetésével próbált segíteni, mígnem a pártdemokráciát követelő kampány és az éberség egyesítése azt a kevés fegyelmet is elpusztította, ami addig még létezett a pártban. A döntések végrehajtása természetesen a kampány után sem vált könnyebbé. „Sztálin, csakúgy mint 30 évvel később Mao számára könnyebbnek bizonyult elindítani kampányokat, mint ellenőrzés alatt tartani őket.” – írja a szerző.

Getty művének fő témája tehát a pártapparátuson belül megnyilvánuló centrum – periféria ellentét kifejeződése a nagy tisztogatások során. Természetesen más ellentétek is jelentős hatást gyakoroltak a harmincas évek szovjet belpolitikájára, így a régi bolsevikok és az új bolsevikok közti ellentét, a szakemberek és a pártaktivisták közti ellentét, stb. Mindezen ellentétek közül azonban Getty szerint a pártapparátuson belüli centrum–periféria viszály volt a leginkább meghatározó a harmincas évek alapvetően politikai természetű válságának kialakulásában. Az állandó párton belüli küzdelmek és a kaotikus állapotban levő tagnyilvántartás élesen ellentmond annak a képnek, amely szerint a harmincas évek Szovjetuniójában monolitikus, totalitárius diktatúra uralkodott volna, ahol az állandó tisztogatások fő célja a tapasztalt, liberálisabb érzelmű régi bolsevik gárda kiirtása volt Sztálin ördögi ravaszással kieszelt gyilkos tervei alapján. Még az a megál-

lapítás sem látszik helyénvalónak, amely szerint a sztálini idők Szovjetuniója „nem hatékony totalitarianizmus” volt. Getty szerint hiányzott a „diktatúrát a totalitarianizmustól elválasztó technikai és technológiai szaktudás.” A rendszer szenvedett a bürokratizmus hátrányaitól, anélkül, hogy részesült volna a hatékony bürokrácia előnyeiből. Helyi szinten a közigazgatás a népies parasztkultúra jegyeit viselte magán, amely ügyetlenül és gyakran félszívvel próbált hatékony hivatali apparátussá átalakulni.

Ez a rosszul működő, szervezetlen bürokrácia már magában is politikai konfliktus forrása lett, főként azért, mert a helyi szintű pártapparátus tagjai rákényszerültek a központtal szembeni titkolózásra. Hiszen minél kevesebbet tudtak tevékenységükről a központokban és Moszkvában, annál nehezebbé vált ellenőrzésük is. A hierarchikus láncon végigmenve a központi intézkedések is jelentősen eltorzultak, eredeti szándékaikat a helyi apparátusok tagjai saját érdekeiknek megfelelően vagy felnagyították vagy semmibe vették. A zűrzavar nemcsak helyi szinten volt jelen, hanem a párt legfelső régióiban is. Sztálin szárnysegédei különböző politikai irányzatokat reprezentáltak, maga Sztálin pedig gyakran ingadozott, határozatlan volt. A legpozitívabb személy ebben a körben Getty szerint Zsdanov volt, aki mindig a propaganda és a nevelés fontosságát hangsúlyozta a fegyelmezőssel és a büntetésekkel szemben, de akinek végül nem sikerült a pártot elvonnia a gazdaság irányításától és tisztán propagandisztikus, ideológiai szervezetté nyilvánítania azt. A Kelet-Európában Sztálin hűséges „kultúraelhárítójaként” hírhedtté vált Zsdanov tehát Gettynél más szemszögből nézve a pártvezetés legliberálisabb, helyenként Sztálinnak is ellentmondó (például a tagkönyvcserék kérdésében) tagjaként jelenik meg.

Részleteiben tehát Getty interpretációjában hamisnak bizonyult a sztálini Szovjetunióról hagyományosan kialakított kép, így az általános vélemény is felülvizsgálatra szorul.

A hagyományos megközelítés szerint az 1933-39-es időszak valójában egyetlen folyamatos, véres tisztogatás volt, amelyhez ürügyül főként az 1934 decemberi Kirov-gyilkosságot használták fel, fő célja pedig a megfélemlítés mellett a régi bolsevik gárda kiirtása volt. Ezt a megközelítést a rendelkezésre álló bizonyítékok nem támasztják alá. Az 1936-ig tartó, kevésbé véres tisztogatást nem lehet a Jezsovcsinával összemenni, amelynek kezdetére a korábbi, elsősorban nem ideológiai indíttatású tisztogatási hullám csaknem teljesen kifulladt. A két – Zsdanov, illetve Jezsov – neveivel fémjelzhető – tisztogatási kampány egymástól függetlenül zajlott, csúcs- és mélypontjaik a Jezsovcsina előtt nem estek egybe. Míg az első célja a pártbürokrácia, a helyi szintű visszaélések elleni küzdelem volt, a másik az ellenségek – főként persze szerencsétlen bűnbakok – felderítését célozta. A Jezsovcsina véres időszaka valójában a két kampány konvergálása volt. A korszakot többféleképpen is lehet periodizálni, de semmiképpen nem bizonyítható egy nagyszabású, véres sztálini terv az 1933-39 közti események mögött. A terror olyan méretű volt, hogy Sztálin fizikailag sem lett volna képes minden egyes lépés irányítására. Ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy Sztálin korlátlanul látszó hatalmát valójában meg kellett hogy ossza közvetlen munkatársaival, akik maguk is különböző irányzatok képviselői voltak, saját véleményekkel, saját kliensekkel és saját programmal. A hivatalos beszédek ünnepléses frázisai mögött is rivalizálások nyomait lehet felfedezni, Sztálin gyakori következetlenségei pedig nem keltik egy vaskezü, mindenkor határozott vezető benyomását. Így például 1934-ben a párt tizenhetedik kongresszusán védelmébe vette azt az elméletet, amely szerint az osztályharc éleződik az osztály nélküli társadalom építése során, majd ugyanabban a beszédében kijelentette, hogy az ellenség teljesen demoralizálódott és totális vereséget szenvedett, így tulajdonképpen nincs is ki ellen harcolni. Getty a szovjetológia egy primitívebb fokának

tekinti azt, amikor Sztálin ördögi személyiségből és irracionális személyi kultuszából próbálták levezetni a harmincas évek Szovjetuniójának minden hibáját és torzulását. Ahogyan a nácizmust sem lehet megérteni pusztán Hitler személyisége alapján, ugyanúgy a sztálinizmust sem lehet megérteni egyedül Sztálin tanulmányozásával.

Ahogyan Trockij megállapította, „Sztálin a bürokrácia megszemélyesítője”, nem Sztálin hozta létre a bürokráciát, sokkal inkább maga volt a bürokrácia kreatúrája. Lehetséges, hogy Sztálin maga sem kedvelte különösebben az őt körülvevő irracionális személyi kultuszt. Vannak arra utaló jelek, hogy néhol maga is megpróbálta korlátozni saját személyének istenítését, így például megtiltotta annak a mesekönyvnek a kiadását, amely az ő csodálatos gyermekkoráról szólt. Végsősoron azonban lényegtelen, hogy Sztálinnak tetszett-e a saját személyét övező kultusz, semmit nem tehetett ellene, mert az a rendszer lényegéhez tartozott. Sztálin személyes beavatkozása a nagy tisztogatások időszaka során három ponton volt valóban lényeges: 1936 elején, amikor elrendelte a Kirov-gyilkosság újbóli kivizsgálását; 1936 novemberében, amikor elítélte Pjatakovot; és 1937 júniusában, amikor szabad kezét adott Jezsovnak a tisztogatásokhoz. Sztálin személyes intrikája mint az események fő mozgatóereje tehát rendkívül valószínűtlen, az pedig voltaképpen másodrendű kérdés, hogy az események konkrét alakulásában kisebb vagy nagyobb szerepet játszott.

Végül azzal a megállapítással száll vitába Getty, amely szerint a tisztogatások a forradalom halálát jelentették. Valójában a kampányok során nagyon sok antibürokratikus felbuzdulás, forradalmi lendület és puritanizmus volt. A kampány során gyakran hivatkoztak az új, úgynevezett „sztálini” alkotmányra is, amely köztudottan papíron a világ legdemokratikusabb alkotmánya volt. A demokratikus rendelkezések Getty szerint főként arra vezethetők vissza, hogy a Németországgal szemben azidőjt nyugati szövetséget

kereső Sztálin így akarta megnyerni Franciaország és Anglia tetszését. Ezt az alkotmányt mindenesetre a harmincas évek közepén-végén még nagyon sokan vették komolyan. A valódi megmerevedés a háború alatt és az után következett be, amikor a népbiztosságokból miniszteriumok lettek, a „nyakkendősöket” megvető Sztálinból pedig generalissimus.

Getty műve merész, újszerű munka, amelyet sok kritika ért, elsősorban racionalításra törekvése, érzelemmentessége miatt, amely egyben a könyv fő erénye is. A moralizáló, egyes embereket sátáninak kikiáltó történetírás mindenképpen olyan fázisa a történettudománynak, amelyet idővel meg kell halad-

ni. A kérdés jellege folytán ez hamarabb sikerülhet egy olyan szerzőnek, aki az idő- és térbeli távolság, a személyes érintettség hiánya miatt eleve objektív látásmóddal rendelkezik. Közép-Európa közvéleménye még mindig nem emésztette meg a sztálini korszak számára csak nemrégiben napvilágra került szörnyűségeit, az emigráns tudósok pedig ritkán tűnnek ki objektivitásukkal. A hazai kutatókra vár az a feladat, hogy a közvélemény nyomásától és saját tapasztalataiktól nem befolyásoltan alkossanak Gettyéhez hasonlóan tárgyilagos, előítéletmentes műveket.

Náfrádi Zoltán